

KS. JAROSŁAW SUPERSON SAC

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

jaroslaw.superson@upjp2.edu.pl

Miejsce proklamacji słowa Bożego

29 sierpnia 1946 roku pewien człowiek z Międzynarodowego Czerwonego Krzyża brał udział w porządkowaniu obozu koncentracyjnego w Auschwitz. W pomieszczeniu, gdzie więźniowie byli eliminowani gazem, znalazł stronę hebrajskiej biblii. Strona ta była nadpalona i pognieciona. Widniał na niej tekst Psalmu 133 (132): „Oto jak dobrze i jak miło, gdy bracia mieszkają razem”. Ernesto Manichelli, mnich ze wspólnoty w Camaldoli, który przypomina o tym wydarzeniu, widzi w słowie Bożym zaproszenie do życia wspólnoty braterskiej wraz ze słowem Bożym. Życie to trwa nawet wtedy, gdy zewnętrzne warunki tej wspólnoty ludzkości i słowa Bożego są przeciwne. Pomimo że ciało i kości wspólnoty ludzkiej ulegają zniszczeniu, a nawet stają się dymem unoszącym się nad krematorium, staje się cud. Oto żywe Słowo wraz z kolejnymi pokoleniami pisze historię życia – tajemnicę życia¹.

1. Bóg rozmawia z człowiekiem

Czytelnik pism Starego Testamentu z łatwością znajdzie fragmenty, które opisują spotkanie Boga proklamującego swoje słowo człowiekowi.

¹ Por. E. Menichelli, *La Parola genera la chiesa e la chiesa custodisce la Parola*, „Vita Monastica” 39 (1985) nr 163, s. 9.

Bóg rzekł do Noego i jego synów: „Oto ja zawieram przymierze z wami i z waszym potomstwem, które po was będzie” (Rdz 9, 8). Zapis ten nie przedstawia paktu bilateralnego, ale zadanie, która sam Bóg przyjął i zdecydował się realizować. Bóg „wziął na swoje barki” realizację zadania zawartego w swoim słowie. Warto podkreślić, że zawarcie przymierza Boga z Noem i wszelką istotą żywą ma miejsce po wybudowaniu dla Pana ołtarza i złożeniu na nim ofiar całopalnych. Ale w tej biblijnej scenie nie dominuje ołtarz i złożona na nim ofiara, lecz monolog, proklamowane słowo Boga, które jest błogosławieństwem dla ludzkości i przymierzem z nią. Łuk położony na obłokach – tęcza, rozpostarty między niebem a ziemią, oglądany przez ludzkość przypomina także Bogu o Jego słowach, o Jego wiecznym przymierzu². Można odnieść wrażenie, że natura, przestrzeń stworzona przez Boga, ma być naturalnym bodźcem pobudzającym pamięć Boga co do słowa – proklamowanego przez Niego przymierza.

Bóg, powołując Abrama z Ur chaldejskiego, rozmawia z nim. Słowo Boga podczas tego powołania dotyczy przyszłości narodu, którego Abram ma być protoplastą (por. Rdz 12, 1–2). Potwierdzenie tego słowa Bożego – przymierza – dokonuje się w formie rytualnej ustalonej przez Boga w najmniej odpowiedniej porze dnia, „kiedy słońce zaszło i nastał mrok nieprzenikniony” (Rdz 15, 17). Gdy brak naturalnego światła, gdy lęk i przerażenie ogarnęły Abrama z powodu słowa Boga do niego (por. Rdz 15, 13–16), dym i ogień przeszły między rozpołowionymi ofiarami ze zwierząt, które sam Bóg wybrał i polecił przygotować Abramowi³.

W tym miejscu warto przypomnieć, że w noc paschalną podczas wyjścia Hebrajczyków z Egiptu, gdy Bóg kazał zabić baranka i jego krwią oznaczyć hebrajskie domostwa, tenże Bóg przeszedł przez Egipt, upominając się o respektowanie swojego słowa. Słowo Boga jako prawo do przestrzegania zostaje ofiarowanie Izraelitom w czasie ich exodusu z niewoli. Podczas tej wędrówki Mojżesz jest tym, który referuje słowo Boże narodowi wybranemu (por. Wj 24, 3), ale i zapisuje jego treść (por. Wj 24, 4).

² Por. *Pięcioksiąg*, oprac. S. Wypych, Warszawa 1987, s. 65 (Wprowadzenie w Myśl i Wezwanie Ksiąg Biblijnych, 1).

³ Por. T. Żychiewicz, *Stare Przymierze*, Kraków 1985, s. 99.

Sam zaś zapis słowa Bożego – prawa Bożego – w formie księgi jest oddany lewitom i złożony obok Arki Przymierza Pana (por. Pwt 31, 24–26).

Prawo to – słowo Boże (Tora) – ma być odczytywane wszystkim Izraelitom w Świątyni Namiotów co siedem lat w miejscu, które sam Bóg sobie wybierze (por. Pwt 31, 10–11). A może należy ten zapis z Księgi Powtórzonego Prawa rozumieć jako siedmioletni cykl lektury prawa? Z biegiem czasu, prawdopodobnie w jakichś chwilach szczególnie bolesnych doświadczeń, słowo Boże jest proklamowane coraz częściej. W Izraelu pojawia się i upowszechnia „celebracja starotestamentalna słowa Bożego”⁴.

O formie lektury słowa – Prawa – wspomina Księga Nehemiasza. Kapłan Ezdrasz, stojąc na podium z drewna wykonanym specjalnie do sprawowania tej czynności, czytał wszystkim zebranim na placu mężczyznom i kobietom. Zadaniem zaś lewitów było podczas tej lektury podanie objaśnień do poszczególnych usłyszanych fragmentów (por. Ne 8, 1–8). Lektura ta nie była wykonywana w dzień szabatu⁵, ale miała związek z uroczystością sprawowaną w świątyni w Jerozolimie i była dobrana specjalnie, a nie przypadkowo⁶. Trudno jest odpowiedzieć na pytanie, co należy rozumieć przez wyrażenie „lektura Prawa”, czyli co czytano⁷. Niemniej jednak przywołany fragment z Księgi Nehemiasza wskazuje na wypracowaną rytualność, która towarzyszy lekturze. Księga Prawa została umieszczona na podwyższeniu. Zanim zaczęto z niej czytać, wszyscy zgromadzeni widzieli moment jej otwarcia, na który odpowiedzieli, powstając. Lekturze towarzyszy wyrażone przez Ezdrasza błogosławieństwo, na które lud odpowiada: Amen. Odpowiedzi tej towarzyszy gest wzniesionych rąk ze strony zebranych. Następnie zgromadzeni oddają pokłon

⁴ C. Capomaccio, *Monumentum resurrectionis. Ambone e candelabro per il cero pasquale. Iconografia e iconologia del monumento nella cattedrale di Sessa Aurunca (Caserta)*, Città del Vaticano 2002, s. 6 (Monumenta Studia Instrumenta Liturgica, 22).

⁵ Por. I. Cardellini, *I sacrifici dell'antica alleanza. Tipologie, rituali, celebrazioni*, Cinisello Balsamo (Milano) 2001, s. 350 (Studi sulla Bibbia e il suo Ambiente, 5).

⁶ Por. N. Bonneau, *Il lezionario domenicale. Origine struttura teologia*, trad. R. Fabbri, Bologna 2012, s. 19 (Studi i Ricerche di Liturgia, 40).

⁷ Por. C. Balzaretti, *Neemia 8: una comunità che legge*, „Parola Spirito e Vita: Quaderni di Lettura Biblica” (2001) nr 1 (43), s. 84.

i padają na kolana twarzą ku ziemi. W ten sposób wyznają swoją wiarę, że stoją przed Panem. Opis ten wskazuje na rozpoznanie obecności Boga pośród zwołałych⁸. „Tradycja rabinistyczna dostrzegła w owym zgromadzeniu początek samego kultu synagogalnego do dziś praktykowanego”⁹.

Ponownie przywołując ucztę paschalną sprawowaną w najważniejsze święto Izraelitów, naród wybrany ma nie tylko przygotować baranka do spożycia, ale tak spożywać – celebrować tę wieczerzę – aby *mirabilia Dei* wyartykułowane przez Boga w historii tego narodu i okazane przez Niego znalazły fundament w sercu spożywającego ten posiłek. Celem przepowiadania słowa Bożego – haggady – podczas tej wieczerzy jest pamięć o zbawczych interwencjach Boga. Ucztujący ma tak uczestniczyć w paschalnej wieczerzy tak, jakby sam wychodził z Egiptu ku wolności i doświadczał prawdy opiekuńczego działania Boga¹⁰.

Odnotowane zostały opisy ze Starego Testamentu, gdzie słowu Bożemu towarzyszy jakaś ofiara. Pomimo tak wyraźnego zespolenia tych dwóch rzeczywistości w religii hebrajskiej nie mamy do czynienia z jednością stołu słowa i ofiary w naszym chrześcijańskim rozumieniu. W synagodze kult opiera się na proklamacji słowa i jego komentowaniu. Dominuje w niej komentarz do słowa Bożego i modlitwa zanoszona ku Jerozolimie. Natomiast w świątyni sprawowany kult opierał się na składaniu ofiar codziennych, przypadających w święta, okazjonalnych i prywatnych¹¹. Czy była jakaś wypracowana i określona liturgia słowa w świątyni w Jerozolimie w czasach Jezusa Chrystusa z Nazaretu?¹² Jedno jest

⁸ Por. G. Boselli, *Lambone tavola della Parola di Dio*. „Apri il libro alla presenza di tutto il popolo” (Ne 8, 5), [w:] *Uno spazio per celebrare il mistero. Costruiti come edificio spirituale per un sacerdozio santo* (1 Pt 2, 5), Roma 2012, s. 80–81 (Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Sussidi Liturgico-Pastorali, 23).

⁹ L. Bouyer, *Od liturgii żydowskiej do liturgii chrześcijańskiej*, tłum. A. Janik, [w:] *Eucharystia*, red. P. Góralczyk et al., Poznań–Warszawa 1986, s. 129 (Kolekcja Communio, 1).

¹⁰ Por. J. Drozd, *Ostatnia Wieczerza Nową Paschą*, Katowice 1977, s. 41 (Attende Lectioni, 4); J. Janicki, *U początków liturgii Kościoła*, Kraków 2002, s. 112.

¹¹ Por. I. Cardellini, *I sacrifici dell'antica alleanza*, dz. cyt., s. 249–480.

¹² Johann Maier wskazuje na psalmy śpiewane przez śpiewaków lewickich z wieży usytuowanej między dziedzińcem mężczyzn i kobiet. Śpiewy te towarzyszyły składanym

pewne: Jezus Chrystus naucza w synagodze i świątyni. Zapewne nie był to przypadek odosobniony.

Badacze od pewnego już czasu chcą zrekonstruować hebrajski lekcjonarz, którym posługiwano się w czasach Jezusa Chrystusa¹³. Czy jesteśmy w stanie wykazać jakąś formę uregulowanej szabatowej liturgii, którą charakteryzowałyby się synagoga przed III wiekiem?¹⁴ Żadna z dokonanych rekonstrukcji nie satysfakcjonuje badaczy, a współczesny hebrajski lekcjonarz, który ma wiele wersji, ukształtował się w VI wieku¹⁵.

2. Nauka o Królestwie Bożym Jezusa Chrystusa

Jezus Chrystus, głosząc Królestwo Boże, sam wybiera miejsca, gdzie proklamuje swoje słowo. Czyni to, będąc na górze (por. Mt 5, 1), w synagodze (por. Mk 1, 21), świątyni (por. Mt 21, 23), wieczerniku (por. Łk 22, 14–38). Jego słowo jest adresowane do pospolitych Żydów, mężczyzn i kobiet, elit – jak faryzeusze czy uczeni w Piśmie, członkowie Sanhedrynu, ale i powołanych przez Niego uczniów. Można powiedzieć, że według Jezusa Chrystusa każde miejsce jest dobre do proklamacji słowa o zbawieniu, jak i każdy człowiek może być jego adresatem. Tylko Herod, przed którego obliczem stał Jezus Chrystus przed swoją egzekucją, nie otrzymał żadnego

ofiarom. Por. J. Maier, *Między Starym a Nowym Testamentem. Historia i religia w okresie drugiej świątyni*, przekł. E. Marszał, J. Zakrzewski, Kraków 2002, s. 269–272 (Myśl Teologiczna, 36).

¹³ Por. W. Chrostowski, *Synagoga i liturgia czytelników w czasach Jezusa Chrystusa*, „Przegląd Powszechny” 105 (1988) nr 7–8 (803–804), s. 123–138; M. Rosik, *Judaizm u początków ery chrześcijańskiej*, Wrocław 2003, s. 136 (Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu. Rozprawy Naukowe, 46).

¹⁴ Por. P. F. Bradshaw, *Alle origini del culto cristiano. Fonti e metodi per lo studio della liturgia dei primi secoli*, Città del Vaticano 2007, s. 46 (Monumenta Studia Instrumenta Liturgica, 46).

¹⁵ Por. T. Federici, *La Bibbia diventa lezionario. Storia e criteri attuali*, [w:] *Dall'esegesi all'ermeneutica attraverso la celebrazione. Bibbia e liturgia*, a cura di R. Cecolin, t. 1, Padova 1991, s. 194–195 (Caro salutis cardo. Contributi, 6).

słowa (por. Łk 23, 9). W czasie swojego procesu Mistrz z Nazaretu wykazuje swoją otwartość i dostępność głoszonej przez siebie nauki. Mówi: „Ja przemawiałem jawnie przed światem. Nauczałem zawsze w synagodze i w świątyni, gdzie się gromadzą wszyscy Żydzi. Potajemnie zaś nie nauczałem niczego” (J 17, 20).

Wyjątkowa jest obecność Jezusa Chrystusa w synagodze w Nazarecie, do której udał się zgodnie ze swoim zwyczajem (por. Łk 4, 16). Synagoga stała się miejscem, gdzie Jezus Chrystus proklamuje słowo – Ewangelię o królestwie, leczy chorych i wyrzuca złe duchy (por. Mt 4, 23; Mk 1, 39). W synagodze można wyróżnić dwa punkty – bieguny. Pierwszy z nich to katedra Mojżesza. Miejsce zajmowane przez kogoś, kto był uważany za autentycznego depozytariusza żywej tradycji słowa Bożego¹⁶. Był to *hazzan* czy *archisynagogus* rozumiany nie jako przewodnik miejscowej żydowskiej wspólnoty, ale jako przewodniczący zgromadzenia kultycznego¹⁷. Wielu gromadziło się wokół krzesła przewodniczącego, gdyż u niego szukano żywego słowa obecnego w tradycji. Ten przewodniczący zapewne zaprosił Jezusa Chrystusa, by powstał i zbliżył się do podium, aby odczytać lekturę. Drugim punktem było podium – *bema*. Był to rodzaj trybuny usytuowanej w centrum, do której był przytwierdzony pulpit¹⁸. Lektor czytający z podium miał być słyszany przez wszystkich. Miejsce to wyrażało obecność słowa Bożego pośród jego ludu.

Wraz z obecnością Jezusa Chrystusa w synagodze w Nazarecie pojawia się nowa jakość. Po odczytaniu przez Niego fragmentu z Księgi Izajasza i opatrzeniu go komentarzem zgromadzeni dziwili się „pełnym łaski słowom” (Łk 4, 22), w jakich uczestniczyli. Tu widziałbym trzeci punkt, który objawił się w czasie tej cotygodniowej synagogałnej służby Bożej. Nastąpiła aktualizacja słowa Bożego, które realizuje się dzięki obecności Namaszczonego i Posłanego. Paweł Apostoł w Liście do Tytusa powie: „Ukazała się bowiem łaska Boga, która niesie zbawienie wszystkim

¹⁶ Por. L. Bouyer, *Architektura i liturgia*, przekł. P. Włodyga, Kraków 2009, s. 16.

¹⁷ Por. E. Mazza, *La basilica cristiana contemporanea. Progetti e plastici*, Ancora, 2007, s. 21 (Strumenti, 1); C. Capomaccio, *Monumentum resurrectionis. Ambone e candelabro per il cero pasquale*, dz. cyt., s. 9.

¹⁸ L. Bouyer, *Architektura i liturgia*, dz. cyt., s. 20.

ludziom i poucza nas” (Tt 2, 11–12). To już nie przewodniczący zgromadzeniu zasiadający na katedrze Mojżesza jest gwarantem żywego słowa Bożego w historii, ale Logos – Mądrość Boża, sam Syn Boży, Słowo, które stało się Ciałem. To Słowo Wcielone, jak widzimy w perykopie Łukaszej, ma moc nawet sprowokowania uczestniczących w synagogałnym oficjum i w pierwszej chwili pełnych podziwu słuchaczy do odebrania życia Jezusowi. Jezus Chrystus – Słowo pełne łaski – który miał zostać strącony z urwiska, oddała się od zgromadzonych w synagodze w Nazarecie. W tym miejscu uwidacznia się niepowodzenie synagogi, jej dramat. Miejsce, w którym odczytywano słowo Boże, komentowano je i czekano na jego aktualizację – pełną realizację w osobie Mesjasza, nie rozpoznało obecności pośród siebie czasu łaski i słowa łaski – Chrystusa. Słowo, które przyszło do swojej własności, nie zostało przyjęte (por. J 1, 11).

3. Pierwotny Kościół

Karty Nowego Testamentu są nie tylko świadectwem życia i działalności Słowa Wcielonego, Słowa Boga, które stało się ciałem i zamieszkało wśród nas (por. J 1, 4; konst. *Dei Verbum*, 17–18). Nowy Testament wskazuje także momenty, kiedy popaschalna apostołska wspólnota udaje się do synagog. To właśnie w synagogach Damaszku jest proklamowana przez nawróconego Szawła dobra nowina o zbawieniu, prawda o Jezusie Chrystusie Synu Bożym (por. Dz 9, 19–20). Paweł i jego towarzysze zostali zaproszeni przez przełożonych synagogi w Antiochii Pizydyjskiej do wyrażenia słowa zachęty dla ludu (por. Dz 13, 15). Czynią to po odczytaniu fragmentu Prawa i Proroków, mówiąc o wskrzeszonym z martwych przez Boga Jezusie. Dzieje się tak również w synagodze w Ikonium, gdzie „wielka liczba Żydów i pogan uwierzyła” (Dz 14, 1). Synagoga wraz ze swoją amboną jest wówczas dogodnym, gotowym miejscem do proklamacji słowa Bożego przez wyznawców Jezusa Chrystusa. Po wykluczeniu wspólnoty chrześcijan przez hebrajczyków i zwolenników synagogi prywatne domostwa stają się miejscem ich gromadzenia się i proklamacji słowa. *Ecclesia* domowa jest odnotowana w Koryncie w domu Gajusa (por. Rz 16, 23), w Jerozolimie w domu Marii, matki Jana zwanego Markiem (por. Dz 12, 12), w Laodycei

w domu Nimfasy (por. Kol 4, 15). Brakuje nam wiadomości na temat wykorzystywania przez proklamujących słowo Boże w tych *Ecclesiae* jakiejś formy ambony czy podniesienia. Niemniej jednak domostwa te mogły być wyposażone w jakiś rodzaj stołu do sprawowania liturgii eucharystycznej i w jakąś formę pulpitu do sprawowania liturgii słowa¹⁹.

W *1 Apologii* Justyna znajdujemy dwa opisy sprawowania Eucharystii. W pierwszym opisie Eucharystię poprzedza chrzest (por. *1 Ap* 65–66). W drugim opisie jest mowa o niedzielnej Eucharystii (por. *1 Ap* 67). Opis sprawowanej Eucharystii autorstwa Justyna według Enrica Mazzy tak został oddany, jakby Eucharystia była w ten sposób sprawowana w całym rzymskim imperium²⁰.

W dniu zaś zwanym Dniem Słońca odbywa się w jednym miejscu spotkanie wszystkich mieszkających w miastach i wsiach. Czyta się wtedy Pamiętniki Apostolskie albo Pisma prorockie, dopóki czas na to pozwala. Potem, gdy lektor skończy czytać, przełożony wspólnoty słowem upomina i zachęca nas do naśladowania tych pięknych nauk. Następnie wszyscy wspólnie powstajemy z miejsc i modlimy się²¹.

Prawdopodobnie jakieś zewnętrzne przeciwności, jak twierdzi Willy Rordorf, wpływają na niemożność czytania do woli pamiętników apostołów albo proroków podczas tych zgromadzeń. Przeciwnością taką może być konieczność powrotu na czas do pracy²². W pierwszych wiekach chrześcijanie bardzo często gromadzą się na łamanie chleba rankiem²³.

¹⁹ Por. C. Capomaccio, *Monumentum resurrectionis. Ambone e candelabro per il cero pasquale*, dz. cyt., s. 10.

²⁰ Por. E. Mazza, *La celebrazione eucaristica. Genesi del rito e sviluppo dell'interpretazione*, Cinisello Balsamo (Milano) 1996, s. 134 (Liturgia. Studi e sussidi, 11).

²¹ Justyn Męczennik, *1 Apologia*, [w:] *Pierwsi apologeci greccy. Kwadratus, Arystydes z Aten, Aryston z Pelli, Justyn Męczennik, Tacjan Syryjczyk, Milcjades, Apolinary z Hierapolis, Teofil z Antiochii, Hermiasz*, z jęz. grec. przeł., wstępami i koment. opatrzył L. Misiarczyk, wyd. pol. oprac. J. Naumowicz, Kraków 2004, s. 256 (Biblioteka Ojców Kościoła, 24).

²² Por. W. Rordorf, *Sabato e domenica nella Chiesa antica*, Torino 1979, s. 137–139 (Traditio Christiana, 2).

²³ Por. J. A. Superson, *Pora Mszy św. w pierwszych wiekach chrześcijaństwa*, „Liturgia Sacra” 15 (2009) nr 1, s. 10–13.

Niestety nie mamy dokładniejszych informacji na temat struktury i przebiegu liturgii słowa niż to, co odnotowano w *1 Apologii* napisanej w drugiej połowie II wieku. Czy do tej liturgii używano jakiegoś pulpitu czy ambony? Wszystko wskazuje na czytanie ze Starego Testamentu lub z Ewangelii²⁴. Ich lektura nie odbywała się w sposób współcześnie nam znany. Kościół nie miał jeszcze ustalonego lekcjonarza²⁵ i była pewna dowolność w wyborze lektur. Justyn nie wspomina nic o śpiewie psalmu.

Domus ecclesiae z Dura Europos dokumentuje chrześcijańską obecność w pierwszej połowie III wieku. Kościół domowy z czasem stał się *Domus ecclesiae*. Jego specjalnie już przygotowane pomieszczenia mogły pomieścić około sześćdziesięciu osób. Na parterze zachowało się miejsce udzielania chrztu pod baldachimem oraz aula dla zgromadzenia. Niektórzy w zachowanych w auli architektonicznych pozostałościach dopatrują się elementów ołtarza²⁶, inni natomiast twierdzą, że resztki te to pozostałości po miejscu przewodniczenia (tronie biskupa)²⁷. Niestety nie wiemy, jak organizowano czynność łamania chleba w tym miejscu, jak przebiegała liturgia słowa, czy dla tej liturgii słowa korzystano z jakiejś ambony.

Teksty biblijne stosowane w Kościele od początku II wieku przybrały formę kodeksu papirusowego, adaptacji notesu pergaminowego²⁸. „Jednak przeniesienie Prawa z jego uświęconej postaci do formatu nietradycyjnego i niecieszącego się szacunkiem musiało być uważane w świecie judaistycznym za czyn świętokradzki”²⁹. Z formy homilii autorstwa

²⁴ Por. M. Metzger, *Storia della liturgia eucaristica. Origine ed evoluzione della più importante celebrazione della vita cristiana*, trad. da O. Mendolia Gallino, P. Ambrosino, Torino 2003, s. 46.

²⁵ Por. W. Dudzik, *Liturgia słowa pierwszych chrześcijan*, „Teofil” (2007) nr 1 (25), s. 126.

²⁶ Por. J. A. Íñiguez Herrero, *Archeologia cristiana*, trad. di E. Zaira Merlo, Cinisello Balsamo 2003, s. 149 (Universo Teologia, 75).

²⁷ Por. J. C. Kałużny, *Miejsca spotkań eucharystycznych Kościoła w świetle źródeł pierwszej połowy II wieku*, [w:] *Starożytność chrześcijańska. Materiały zebrane*, red. J. C. Kałużny, t. 2, Kraków 2010, s. 37.

²⁸ Por. G. Liccardo, *Architettura e liturgia nella Chiesa antica*, Milano 2005, s. 32.

²⁹ M. Campatelli, *Lektura Pisma z Ojcami Kościoła*, przekł. I. Burchacka, Warszawa 2009, s. 132–133 (Ichtis).

Orygenes (zm. 254) wynikałoby, że w jego czasach istniał system lektury, który nazywamy *lectio continua*³⁰.

4. Synod w Laodycei

Laodycea jest miastem wzniesionym przez Antiocha II (zm. 246 przed Chrystusem), w którym dość wcześnie powstała chrześcijańska wspólnota³¹. Do tej wspólnoty został skierowany list, który znamy z Apokalipsy św. Jana Ewangelisty (por. Ap 3, 14–22). Ma on charakter pokutny. Dominuje w nim gorąca prośba o przemianę jego adresatów, aby nawiązać głęboką relację z Chrystusem³².

W drugiej połowie IV wieku odbył się w tej wspólnocie synod, którego kanon 15 stanowił: „Poza ustanowionymi kantorami, którzy wchodzą na ambonę i śpiewają z księgi, nikt inny nie ma prawa śpiewać psalmów w Kościele”³³. W kanonie tym widnieje termin *ἄμβων*. Chodzi o miejsce dla kantora, którego struktura nie została opisana. Lektura kanonu 15 przynagla do postawienia pytań, które oczekują odpowiedzi ze strony specjalistów historyków liturgii i chrześcijańskiej kultury antycznej. Czy wyżej przedstawiony zapis jest pierwszym świadectwem stosowania przez chrześcijan terminu „ambona” na określenie miejsca, skąd ma rozbrzmiewać psalm, a może psalm i lektura? Czy kanon 15 dotyczy śpiewu psalmu podczas liturgii kanonicznych godzin, czy też w czasie liturgii mszy świętej, a może ich obu?

³⁰ Por. T. Federici, *La Bibbia diventa lezionario*, dz. cyt., s. 196.

³¹ Por. K. Zisler, *Laodycea*, [w:] *Praktyczny słownik biblijny. Opracowanie zbiorowe katolickich i protestanckich teologów*, pod red. A. Grabner-Haidera, przekł. i oprac. T. Mieszkowski, P. Pachciarek., Warszawa 1994, kol. 642.

³² Por. C. Manunza, *L'Apocalisse come „actio liturgica” cristiana. Studio esegetico-teologico di Ap 1, 9–16; 3, 14–22; 13, 9–10; 19, 1–8*, Roma 2012, s. 163–283, 531 (*Analecta Biblica*, 199).

³³ *Kanony synodu w Laodycei*, tłum. S. Kalinkowski, [w:] *Dokumenty synodów od 381 do 431 roku*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2010, s. 113–113* (*Synody i Kolekcje Praw*, 4).

5. Kościoły syryjskie

Po czasach przesładowań prywatny dom, jak twierdzi Noël Duval, uległ transformacji i stał się chrześcijańskim kościołem³⁴ lub też „kościółami stały się domy, do których wstąpiła bazylika”³⁵, za czym opowiada się Jean Lassus.

Na Bliskim Wschodzie bardzo szybko pojawia się budowla zwana kościołem syryjskim. Jest to najstarszy typ kościoła chrześcijańskiego. Przypomina chrześcijańską wersję synagogi. W synaksie biorą udział mężczyźni i kobiety – ci, którzy otrzymali sakramenty inicjacji. Biegunami tej przestrzeni są: absyda z ołtarzem i bema z miejscem przewodniczenia, miejscami dla służby liturgicznej, dwoma pulpitemi (ambonami) dla lektury i tronem dla Ewangelii zwanym arką. Na początku liturgii sprawowanej w tym kościele odbywał się obrzęd intronizacji Ewangelii. Naprzeciwko Ewangelii, po zachodniej stronie bemy zasiadał przewodniczący zgromadzenia, który po swojej lewej i prawej stronie miał współuczestniczących. Przewodniczący zanosił modlitwy ku wschodowi, co wiąże się z ukierunkowaniem ku miejscu intronizacji Ewangelii i ku ołtarzowi znajdującymi się za kotarą. Lektura słowa Bożego odbywała się z dwóch ambon. Z ambony umieszczonej po południowej stronie odczytywano pierwszą lekturę, a Ewangelię z drugiej ambony, tej po północnej stronie bemy³⁶.

6. Bazylika

Historyk liturgii Enrrico Cattaneo podkreśla, że przestrzeń chrześcijańskiej bazyliki została podzielona według potrzeb (atrium, narteks, wejście, nawy, absyda, prezbiterium, transept, pulpit) i miała jako całość

³⁴ Por. C. Capomaccio, *Monumentum resurrectionis. Ambone e candelabro per il cero pasquale*, dz. cyt., s. 11.

³⁵ Cyt. za: F. Debuyst, *Il genius loci cristiano*, trad. di L. Servadio, Milano 2000, s. 24 (L'Architettura e l'Ideale, 3).

³⁶ Por. L. Bouyer, *Architektura i liturgia*, dz. cyt., s. 26–38.

służyć porządkowi sprawowanej w niej liturgii³⁷. Na podstawie treści umieszczonych w *Liber pontificalis* przypisanych do hasła dotyczącego papieża Sylwestra i mówiących o bazylikach wybudowanych dzięki aktywności cesarza Konstantyna znajdziemy informacje o ołtarzach, umieszczonych nad nimi baldachimach, przepięknych i bogatych żyrandolach i o pieczołowitym zabezpieczeniu relikwii świętych, nad którymi zazwyczaj stał główny ołtarz³⁸. Niestety brak informacji o ambonach, które także zapewne były umieszczone w nowych chrześcijańskich bazylikach. Ambona, miejsce skąd proklamowano słowo Boże w bazylikach paleochrześcijańskich, jak twierdzi Giuliano Zanchi, nie była ulokowana tak, jak to miało miejsce w kościołach bizantyjskich i syryjskich, tzn. na osi nawy głównej. Ambona na Zachodzie nie znajdowała się na osi nawy głównej, ale owszem, była umieszczona w nawie głównej, lecz nieco odsunięta w stronę prawą. Nadto bardzo często w bazylikach były dwie ambony w nawie głównej oddalone od siebie, była między nimi przestrzeń, a ponadto wokół nich jedno ogrodzenie z marmuru. *Cancelli* – ogrodzenie z ambonami – tworzyło miejsce dla scholi. To tak, jakby proklamowane słowo zostało wpisane w miejsce, skąd wydobywał się śpiew. Można by rzec, że śpiewem miało się stać proklamowane słowo³⁹.

Frederic Debuyst zauważa, że w chrześcijańskiej bazylice często korzystano z ruchomego miejsca do lektury, a biskup swoją homilię wygłaszał z katedry⁴⁰. Zarazem badania archeologiczne bazylik z V i VI wieku wskazują na *soleae* odkryte na antycznych posadzkach. Na podstawie ich obecności uczeni mówią o istnieniu ambon⁴¹. Holenderski historyk Sible de Blaauw opublikował pod koniec XX wieku swoje badania dotyczące liturgii i architektury trzech rzymskich bazylik większych. Z jego badań wynika, że ambona pojawiła się w środowisku greckim

³⁷ Por. E. Cattaneo, *Arte e liturgia dalle origini al. Vaticano II*, Milano 1982, s. 26, 32–35.

³⁸ Por. *Księga Pontyfików 1–96 (do roku 772)*, tłum. P. Szewczyk, M. Jesiotr, oprac. M. Ożóg, H. Pietras, Kraków 2014, s. 60–82* (Synody i Kolekcje Praw, 9).

³⁹ Por. G. Zanchi, *La forma della Chiesa*, Magnano 2005, s. 62.

⁴⁰ Por. F. Debuyst, *Il genius loci cristiano*, dz. cyt., s. 26.

⁴¹ Por. F. Leto, *Lambone*, [w:] *Evangeliaro. Il libro della buona notizia*, a cura A. Vela, Padova 2013, s. 137–138 (Ascoltare, Celebrare, Vivere. Formazione, 13).

na początku VI wieku. Była to wzniesiona platforma oparta na jednej lub kilku kolumnach. Struktura ta była wyposażona w schody i barierę. Jako taka właśnie struktura pojawiła się w Italii także już w VI wieku. Sam zaś termin *ambona* do kultury języka łacińskiego wprowadził Kasjodor (zm. ok. 580)⁴².

W tym miejscu warto odnotować, że posiadamy sporą ilość świadectw datowanych na okres od IV do VI wieku, w których księga chrześcijan jest przedstawiona jako księga otwarta. Dopiero w VI wieku coraz częściej pojawia się wizualizacja księgi zamkniętej w bogatej oprawie⁴³. W *Liber pontificalis* czytamy o Pelagiuszu I (zm. 561).

W tym czasie Narses i papież Pelagiusz umówili się i w procesji od świętego Pankracego z hymnami i pobożnymi pieśniami doszli do świętego Piotra apostoła. Pelagiusz, trzymając ewangelię i krzyż Pana nad swoją głową, wszedł na ambonę i w ten sposób usprawiedliwił się wobec całego ludu i tłumu, że żadnego zła nie wyrządził Wirgiliuszowi⁴⁴.

Z tego fragmentu wynikałoby, że ewangeliarz był już wówczas przedmiotem kultu i symbolem chrystologicznym. Czy tych kilka zdań nie może być podstawą hipotezy o istniejącym już obrzędzie intronizacji ewangeliarza w rzymskiej liturgii?⁴⁵

W najstarszym z *ordines* – *Ordo Romanus I* opisującym liturgię mszy świętej w bazylice Matki Bożej Większej w Rzymie ewangeliarz – znak proklamacji słowa Pańskiego – ma swoje miejsce na ołtarzu, zanim na tym samym ołtarzu zostaną złożone dary ofiarne⁴⁶. Należy przypuszczać, że księga ta była na nim składana w sposób uroczysty. Ewangeliarz złożony

⁴² Por. S. de Blaauw, *Cultus et decor. Liturgia e architettura nella Roma tardoantica e medievale. Basilica Salvatoris, Sanctae Mariae, Sancti Petri*, t. 2, Città del Vaticano 1994, s. 484 (Studi e Testi, 356).

⁴³ Por. A. Petrucci, *Scrittura e libro nell'Italia altomedievale. La concezione Cristiana del libro fra VI e VII secolo*, „Studi Medievali” Serie 3 vol. 14 (1973) fasc. 2, s. 968, 970.

⁴⁴ *Księga Pontyfików 1–96 (do roku 772)*, dz. cyt., s. 165–165*.

⁴⁵ Por. R. Tichý, *La Procession de l’Evangile – un ponit faible de la liturgie?*, „Ecclesia Orans” 32 (2015), s. 156–157.

⁴⁶ Por. M. Andrieu, *Les Ordines Romani du haut moyen age*, t. 2: *Les textes (Ordines I–XIII)*, Louvain 1960, s. 87 (Spicilegium Sacrum Lovaniense. Études et Documents, 23).

na ołtarzu i ołtarz przygotowany do sprawowania mszy świętej tworzą węzeł jedności zbudowany ze słowa Bożego i Eucharystii⁴⁷.

7. Święty Augustyn – Afryka Północna

Augustyn przybył do Rzymu po wzniesieniu już w nim wspaniałych chrześcijańskich budowli: bazyliki memorialnej św. Piotra na Watykanie i bazyliki Najświętszego Zbawiciela na Lateranie. Pomimo ogromnej spuścizny literackiej zostawionej przez św. Augustyna nie mamy wiele informacji na temat przestrzeni liturgicznej, w której sprawował on mszę świętą.

Pierwsza część liturgii mszy świętej – liturgia słowa była sprawowana w miejscu, które umieszczone było w absydzie. Pasquale Testini wskazuje, że ta architektoniczna struktura znana już była przed powstaniem chrześcijaństwa⁴⁸. W bazylice Augustyna absyda była podniesiona w stosunku do płaszczyzny posadzki nawy. U jej szczytu w absydzie była katedra, także podniesiona w stosunku do posadzki znajdującej się u jej podstawy. Wokół katedry dla biskupa były miejsca dla prezbiterów i służby liturgicznej. Sam Augustyn, jak się zdaje, nie wspomina nic o ambonie i nie używa terminu prezbiterium, ale mówi o *exedra* – podwyższeniu. Z *exedra* padają słowa napomnienia i nauki, ale i jest to miejsce, gdzie czyta się lektury. *Exedra* Augustyna nie nawiązuje do bemy kościołów syryjskich. Z hipotetycznej rekonstrukcji Angelo Mariniego wynika, że na tym podwyższeniu były umieszczone dwa pulpity – ambony, służące do lektury. Zaś między *exedra* a ołtarzem było kamienne ogrodzenie. Ojciec Kościoła posługiwał się „lekcjonarzem” opartym na *lectio continua*, ale

⁴⁷ Por. E. Borsotti, *Il libro dissigilato per una fenomenologia cerimoniale dell'evangelario*, [w:] V. Asacani et al., *L'Evangelario nella storia e nella liturgia*, Magnano 2011, s. 121 (Liturgia e Vita).

⁴⁸ Por. P. Testini, *Archeologia cristiana. Nozioni generali dalle origini alla fine del sec. VI. Propedeutica – topografia cimiteriale, epigrafia – edifici di culto*, Bari 1980, s. 582.

bardzo często korzystał z wyboru fragmentów, które były związane ze sprawowaną tajemnicą, czasem czy tematem święta⁴⁹.

Na uwagę zasługuje fakt, że często proklamowane przez niego słowo Boże kończyło się modlitwą zachęcającą do zwrócenia się ku wschodowi i rozpoczynało się słowami: *Conversi ad Dominum*⁵⁰. Proklamowane słowo nadaje kierunek dla rozumienia prawd objawionych. Co więcej, zwracanie się wszystkich w tym samym geograficznym kierunku, ku któremu jest już zwrócony przewodniczący zgromadzeniu biskup Augustyn, który także przecież podąża za objawionym słowem, kreśli obraz całej wspólnoty – Eklezji – zorientowanej sercem i ciałem ku Wszechmogącemu. Ale równocześnie wielu zgromadzonych w jego bazylice obracało się plecami do miejsca proklamacji słowa na czas modlitwy *Conversi ad Dominum*. Czy takie zachowanie na wysłuchanie słowa Bożego nie budziło zastrzeżeń? Giorgio Malherbe zauważa, że wykonywanie przez zgromadzonych ruchu zwrócenia się ciałem w tym samym kierunku musiał wywoływać jakiś nieporządek w zgromadzeniu⁵¹. Dostrzegając ten brak porządku, a może nawet i hałas, Stephan Beissel stwierdza, że to był powód, dla którego biskupi ukierunkowali absydy ku wschodowi⁵².

8. Hagia Sophia

Hagia Sophia (kościół Świętej Mądrości) w Konstantynopolu należy do kościołów, które cesarz Konstantyn zaczął wznosić pod koniec

⁴⁹ Por. A. Marini, *La celebrazione eucaristica presieduta da sant'Agostino. La partecipazione dei fedeli alla Liturgia della parola e al Sacrificio Eucaristico*, Brescia 1989, s. 110–111, 118.

⁵⁰ *Sermo LXVII*, [w:] *Sancti Aurelii Augustini, Hipponensis episcopi, opera omnia*, accurate J. P. Migne, t. 5.1, Lutetiae Parisiorum 1865, kol. 437 (*Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, 38). Pełny tekst modlitwy w polskim tłumaczeniu: J. A. Superson, *Ołtarz, krzyż i kierunek zanoszonych modlitw*, Kraków 2014, s. 38–39.

⁵¹ Por. G. Malherbe, *L'orientazione delle Chiese*, „*Rivista Liturgica*” 19 (1932), s. 296.

⁵² Por. S. Beissel, *Bilder aus der Geschichte der alterchristlichen Kunst und Liturgie in Italien*, Friburgo in Brisgovia 1899, s. 82.

swojego panowania⁵³. Podczas pożaru, który miał miejsce w 404 roku, kościół ten spłonął. Z zachowanych resztek ówczesnej ambony wykonano nową ambonę i przedmiot ten możemy oglądać w ogrodach otaczających Hagia Sophia w Stambule⁵⁴. Trzęsienie ziemi w latach 553 i 557 naruszyło konstrukcję budynku, tak że w 558 roku runęła jego kopuła. Paweł Silencjariusz opisuje w utworze poetyckim odbudowaną już świątynię i oddaną na nowo dla kultu w 562 roku⁵⁵. Ten autor to dygnitarz dworski mający godność senatorską, który był przełożonym silencjariuszy, wysoko postawionych ceremoniarzy odpowiedzialnych za zgromadzenia konsystorza cesarskiego⁵⁶. To dzięki zachowanemu jego poetyckiemu utworowi wiemy, jak wyglądało miejsce proklamacji słowa Bożego w nowo odbudowanej Hagia Sophia.

Opisywana przez niego struktura architektoniczna znajdująca się w przestrzeni centralnej kościoła nosi nazwę wieży lub ambony, która jest nieco przesunięta ku wschodowi. Miejsce to jest zarezerwowane dla księgi. Do platformy tej wieży prowadzą dwa ciągi schodów. Jedne schody rozciągają się po stronie nocy, a drugie po stronie jutrzeńki. Są one wykonane z marmuru. Sama zaś platforma przypomina regularny krąg. Jest ona otoczona także marmurowymi płytami ozdobionymi drogocennymi materiałami. Cała ta konstrukcja, skąd proklamuje się boskie przykazania, jest oparta na ośmiu cętkowanych kolumnach. Dwie z nich są zwrócone ku wiatrowi boreaszowi (na północ), dwie ku wiatrowi notosowi (na południe), dwie ku słońcu (na wschód) i dwie ku miejscu, gdzie zamieszkuje noc (na zachód). Dolny poziom wieży zajmował chór

⁵³ Por. R. Krautheimer, *Architettura sacra paleocristiana e medievale e altri saggi su Rinascimento e Barocco*, trad. G. Scattone, Torino 2008, s. 32 (Universale Bollati Boringhieri, 558).

⁵⁴ Por. C. Valenziano, *Ambone e candelabro. Iconografia e iconologia*, [w:] *Gli spazi della celebrazione rituale*, a cura di S. Maggiani, Roma 2005, s. 69 (Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia, 133).

⁵⁵ Por. M. Smorąg Różycka, *Dziedzictwo Bizancjum*, „Białostockie Teki Historyczne” 6 (2008), s. 35–36.

⁵⁶ Por. M. L. Fobelli, *Un tempio per Giustiniano. Santa Sofia di Costantinopoli e la Descrizione di Paolo Silenziario*, Roma 2005, s. 9.

młodych kapłanów. Prawdopodobnie była to specjalna grupa kantorów, której zadaniem była animacja śpiewu w całym zgromadzeniu⁵⁷. Nad nimi był sufit w kształcie skorupy żółwia. Na poziom górny wieży wchodziło się przez lekko zaokrąglone drzwi. Były one po stronie wschodniej i zachodniej. Przez nie wchodził tylko człowiek odpowiedzialny za księgę. Na ozdobnych kapitelach ośmiu kolumn położono belki. Dawało to taki efekt, jakby wieża miała koronę. Na belkach tych umieszczono lampy, które żywo migotały. Na nich także umieszczono dwa srebrne krzyże. Wieża znajdująca się w przestrzeni kościoła, którego posadzka była marmurowym trawnikiem, wyglądała jak wyspa otoczona przez morze⁵⁸.

Zakończenie

Żyjemy w społeczności, która nieustannie zmienia i modyfikuje znaki, która sama je wytwarza i otacza się nimi. Także Kościół modyfikuje swoje znaki i ich symbolikę. Kościół nie opublikował kanonu zasad tworzenia miejsca proklamacji słowa Bożego w przestrzeni budynku kościoła, który byłby zgodny z nauczaniem ostatniego soboru i jego kontynuacją. A szkoda. Może wówczas udałoby się wypracować taką wizualizację miejsca słowa Bożego, która pozwalałaby wchodzącym do budynku kościoła od razu uzmysłwić, jaka Dobra Nowina chce być tutaj proklamowana. Miejsce, z którego proklamowane jest słowo Boże, wzmacnia tożsamość słuchacza. Crispino Valenziano z Papieskiego Instytutu Liturgicznego zmierzającym się z zagadnieniem wpisania teologii w przestrzeń celebracji przypomina, że ambona nie służy wyłącznie godnemu traktowaniu świętych pism, ale najważniejszym wydarzeniem, a zarazem słowem, jakie ma do oznajmienia ambona w kościele, jest to, że grób Jezusa Chrystusa jest pusty i że grób ten, przy którym świeci paschalne światło, jest ciągłym zaproszeniem do odkrywania tajemnicy stołu słowa Bożego obficie zastawionego w życiu człowieka⁵⁹.

⁵⁷ Por. tamże, s. 170.

⁵⁸ Por. tamże, s. 98–117.

⁵⁹ Por. C. Valenziano, *Lambone: aspetti storici*, [w:] *Lambone. Tavola della parola di Dio. Atti del 3. Convegno liturgico internazionale, Bose, 2–4 giugno 2005*, a cura di G. Boselli,

Abstrakt

Niniejszy artykuł w sposób chronologiczny przedstawia ewolucję miejsca proklamacji słowa Bożego. Na podstawie perykop ze Starego Testamentu zostały wskazane miejsca, które sam Bóg wybrał na rozmowę z człowiekiem, a następnie miejsca, które wybrał Jezus Chrystus i Kościół w swoich pierwszych wiekach. Termin „ambona” (ἄμβων), który pojawił się w Kościele prawdopodobnie od koniec IV wieku, upowszechnił się i z biegiem czasu przyjął jako nazwa miejsca sprawowania liturgii słowa i przechowywania księgi.

Słowa kluczowe

Stary Testament; Jezus Chrystus; pierwotny Kościół; synod w Laodycei; kościoły syryjskie; chrześcijańska bazylika na Zachodzie; św. Augustyn; Hagia Sophia

Abstract

The Place of the Proclamation of the Word of God

This article presents a chronological evolution of the place of the proclamation of the Word of God. On the basis of pericopes from the Old Testament, the places that God chose to speak with the man and then places chosen by Jesus Christ and the Church in its early centuries were indicated. Use of the term “ambo” (ἄμβων), which appeared in the Church probably at the end of the fourth century, became widespread, and over time it was adopted as the name of the place for the Liturgy of the Word and for the book.

Keywords

Old Testament, Jesus Christ, the early Church, the Synod of Laodicea, Syrian churches, Christian basilica in the West, St. Augustine, Hagia Sophia

References

- Andrieu M., *Les Ordines Romani du haut moyen age*, t. 2: *Les textes (Ordines I–XIII)*, Louvain 1960 (Spicilegium Sacrum Lovaniense. Études et Documents, 23).
- Balzaretti C., *Neemia 8: una comunità che legge*, „Parola Spirito e Vita: Quaderni di Lettura Biblica” (2001) nr 1 (43), s. 75–88.
- Beissel S., *Bilder aus der Geschichte der alterchristlichen Kunst und Liturgie in Italien*, Friburgo in Brisgovia 1899.
- Bonneau N., *Il lezionario domenicale. Origine struttura teologia*, trad. R. Fabbri, Bologna 2012 (Studi i Ricerche di Liturgia, 40).
- Borsotti E., *Il libro dissigilato per una fenomenologia cerimoniale dell'evangelario*, [w:] V. Asacani et al., *L'Evangelario nella storia e nella liturgia*, Magnano 2011, s. 23–184 (Liturgia e Vita).
- Boselli G., *L'ambone tavola della Parola di Dio. „Aprì il libro alla presenza di tutto il popolo” (Ne 8, 5)*, [w:] *Uno spazio per celebrare il mistero. Costruiti come edificio spirituale per un sacerdozio santo (1 Pt 2, 5)*, Roma 2012, s. 67–91 (Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Sussidi Liturgico-Pastorali, 23).
- Bouyer L., *Architektura i liturgia*, przekł. P. Włodyga, Kraków 2009.
- Bouyer L., *Od liturgii żydowskiej do liturgii chrześcijańskiej*, tłum. A. Janik, [w:] *Eucharystia*, red. P. Góralczyk et al., Poznań–Warszawa 1986, s. 127–139 (Kolekcja Communio, 1).
- Bradshaw P. F., *Alle origini del culto cristiano. Fonti e metodi per lo studio della liturgia dei primi secoli*, Città del Vaticano 2007 (Monumenta Studia Instrumenta Liturgica, 46).
- Campatelli M., *Lektura Pisma z Ojcami Kościoła*, przekł. I. Burchacka, Warszawa 2009 (Ichtis).
- Capomaccio C., *Monumentum resurrectionis. Ambone e candelabro per il cero pasquale. Iconografia e iconologia del monumento nella cattedrale di Sessa Aurunca (Caserta)*, Città del Vaticano 2002 (Monumenta Studia Instrumenta Liturgica, 22).
- Cardellini I., *I sacrifici dell'antica alleanza. Tipologie, rituali, celebrazioni*, Cinisello Balsamo (Milano) 2001 (Studi sulla Bibbia e il suo Ambiente, 5).
- Cattaneo E., *Arte e liturgia dalle origini al. Vaticano II*, Milano 1982.
- Chrostowski W., *Synagoga liturgia czytań w czasach Jezusa Chrystusa*, „Przegląd Powszechny” 105 (1988) nr 7–8 (803–804), s. 123–138.

- De Blaauw S., *Cultus et decor. Liturgia e architettura nella Roma tardoantica e medievale. Basilica Salvatoris, Sanctae Mariae, Sancti Petri*, t. 2, Città del Vaticano 1994 (Studi e Testi, 356).
- Debuyst F., *Il genius loci cristiano*, trad. di L. Servadio, Milano 2000 (L'Architettura e l'Ideale, 3).
- Drozd J., *Ostatnia Wieczera Nową Paschą*, Katowice 1977 (Attende Lectioni, 4).
- Dudzik W., *Liturgia słowa pierwszych chrześcijan*, „Teofil” (2007) nr 1 (25), s. 123–134.
- Federici T., *La Bibbia diventa lezionario. Storia i criteri attuali*, [w:] *Dall'esegesi all'ermeneutica attraverso la celebrazione. Bibbia e liturgia*, a cura di R. Cecolin, t. 1, Padova 1991, s. 192–222 (Caro Salutis Cardo. Contributi, 6).
- Fobelli M. L., *Un tempio per Giustiniano. Santa Sofia di Costantinopoli e la Descrizione di Paolo Silenziario*, Roma 2005.
- G. Liccardo, *Architettura e liturgia nella Chiesa antica*, Milano 2005.
- Íñiguez Herrero J. A., *Archeologia cristiana*, trad. di E. Zaira Merlo, Cinisello Balsamo 2003 (Universo Teologia, 75).
- Janicki J., *U początków liturgii Kościoła*, Kraków 2002.
- Justyn Męczennik, *1 Apologia*, [w:] *Pierwsi apologeti greccy. Kwadratus, Arystydes z Aten, Aryston z Pelli, Justyn Męczennik, Tacjan Syryjczyk, Milcjades, Apolinary z Hierapolis, Teofil z Antiochii, Hermiasz*, z jęz. grec. przeł., wstępami i koment. opatrzył L. Misiarczyk, wyd. pol. oprac. J. Naumowicz, Kraków 2004, s. 207–270 (Biblioteka Ojców Kościoła, 24).
- Kałużny J. C., *Miejsca spotkań eucharystycznych Kościoła w świetle źródeł pierwszej połowy II wieku*, [w:] *Starożytność chrześcijańska. Materiały zebrane*, red. J. C. Kałużny, t. 2, Kraków 2010, s. 17–46.
- Kanony synodu w Laodycei*, tłum. S. Kalinkowski, [w:] *Dokumenty synodów od 381 do 431 roku*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2010, s. 110–120* (Synody i Kolekcje Praw, 4).
- Krautheimer R., *Architettura sacra paleocristiana e medievale e altri saggi su Rinascimento e Barocco*, trad. G. Scattono, Torino 2008 (Universale Bollati Boringhieri, 558).
- Księga Pontyfików 1–96 (do roku 772)*, tłum. P. Szewczyk, M. Jesiotr, oprac. M. Ożóg, H. Pietras, Kraków 2014 (Synody i Kolekcje Praw, 9).
- Leto F., *Lambone*, [w:] *Evangelionario. Il libro della buona notizia*, a cura A. Vela, Padova 2013, s. 135–168 (Ascoltare, Celebrare, Vivere. Formazione, 13).
- Maier J., *Między Starym a Nowym Testamentem. Historia i religia w okresie drugiej świątyni*, przekł. E. Marszał, J. Zakrzewski, Kraków 2002 (Myśl Teologiczna, 36).

- Malherbe G., *L'orientazione delle Chiese*, „Rivista Liturgica” 19 (1932), s. 294–300, 331–335.
- Manunza C., *L'Apocalisse come „actio liturgica” cristiana. Studio esegetico-teologico di Ap 1, 9–16; 3, 14–22; 13, 9–10; 19, 1–8*, Roma 2012 (Analecta Biblica, 199).
- Marini A., *La celebrazione eucaristica presieduta da sant'Agostino. La partecipazione dei fedeli alla Liturgia della parola e al Sacrificio Eucaristico*, Brescia 1989.
- Mazza E., *La basilica cristiana contemporanea. Progetti e plastici*, Ancora 2007 (Strumenti, 1).
- Mazza E., *La celebrazione eucaristica. Genesi del rito e sviluppo dell'interpretazione*, Cinisello Balsamo (Milano) 1996 (Liturgia. Studi e sussidi, 11).
- Menichelli E., *La Parola genera la chiesa e la chiesa custodisce la Parola*, „Vita Monastica” 39 (1985) nr 163, s. 9–19.
- Metzger M., *Storia della liturgia eucaristica. Origine ed evoluzione della più importante celebrazione della vita cristiana*, trad. da O. Mendolia Gallino, P. Ambrosino, Torino 2003.
- Petrucchi A., *Scrittura e libro nell'Italia altomedievale. La concezione Cristiana del libro fra VI e VII secolo*, „Studi Medievali” Serie 3 vol. 14 (1973) fasc. 2, s. 961–1002.
- Pięcioksiąg*, oprac. S. Wypych, Warszawa 1987 (Wprowadzenie w Myśl i Wezwanie Książ Biblijnych, 1).
- Rordorf W., *Sabato e domenica nella Chiesa antica*, Torino 1979 (Traditio Christiana, 2).
- Rosik M., *Judaizm u początków ery chrześcijańskiej*, Wrocław 2003 (Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu. Rozprawy Naukowe, 46).
- Sermo LXVII*, [w:] *Sancti Aurelii Augustini, Hipponensis episcopi, opera omnia*, accurante J. P. Migne, t. 5.1, Lutetiae Parisiorum 1865, kol. 433–437 (Patrologiae Cursus Completus. Series Latina, 38).
- Smoraż Różycka M., *Dziedzictwo Bizancjum*, „Białostockie Teki Historyczne” 6 (2008), s. 31–51.
- Superson J. A., *Ołtarz, krzyż i kierunek zanoszonych modlitw*, Kraków 2014.
- Superson J. A., *Pora Mszy św. w pierwszych wiekach chrześcijaństwa*, „Liturgia Sacra” 15 (2009) nr 1, s. 5–15.
- Testini P., *Archeologia cristiana. Nozioni generali dalle origini alla fine del sec. VI. Propedeutica – topografia cimiteriale, epigrafia – edifici di culto*, Bari 1980.
- Tichý R., *La Procession de l'Évangile – un ponit faible de la liturgie?*, „Ecclesia Orans” 32 (2015), s. 133–165.
- Valenziano C., *Ambone e candelabro. Iconografia e iconologia*, [w:] *Gli spazi della celebrazione rituale*, a cura di S. Maggiani, Roma 2005, s. 67–125 (Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia, 133).

Valenziano C., *Lambone: aspetti storici*, [w:] *Lambone. Tavola della parola di Dio. Atti del 3. Convegno liturgico internazionale, Bose, 2–4 giugno 2005*, a cura di G. Boselli, Magnano 2006, s. 87–100 (Liturgia e Vita).

Zanchi G., *La forma della Chiesa*, Magnano 2005.

Zisler K., *Laodycea*, [w:] *Praktyczny słownik biblijny. Opracowanie zbiorowe katolickich i protestanckich teologów*, pod red. A. Grabner-Haidera, przekł. i oprac.

T. Mieszkowski, P. Pachciarek., Warszawa 1994, kol. 642.

Żychiewicz T., *Stare Przymierze*, Kraków 1985.